

МИКРОМАТНЛАРГА НУТҚ СИСТЕМАСИ СИФАТИДА ЁНДАШУВ

М. Халилова,

ФарДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси,

мустақил тадқиқотчи

А.Расулова,

ФарДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси, (PhD).

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада матнга яхлит бир бутун нутқий система сифатида қараши хусусидаги янгича назарий фикрлар билдирилган бўлиб, унинг таркибидаги микроматн ўз ичидаги мавжуд кичик birlikлар учун система саналиши билан бир қаторда, ўзи мансуб макроматн учун эса шакллантирувчи элемент вазифасида қўлланиши ишончли далиллар асосида тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: *матн, матн категорияси, матн тузилишида устун турувчи структуралар, система, нутқий система, матн системаси, муайян яхлитлик, элементлар йиғиндиси, яхлит система, нутқий ҳодиса, макроматн ички системаси, микроматн, тасвирий воситалар, тасвир ифодаси, руҳият ифодаси, мазмуний муносабатлар, сабаб-натига муносабати, бириктириши муносабати, микроматнда ифодаланувчи маъно, фонема, лексема, фразема, синтаксема, морфема, контекст, сўзлар қушови, маъно оттенкалари, системанинг яхлитлиги.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены теоретические аспекты рассмотрения текста как единой целостной речевой системы; на основе достоверных фактов исследован микротекст, который выполняет роль системы для существующих других малых единиц, а в составе макротекста он используется в качестве формообразующего элемента.

Ключевые слова: *текст, категория текста, структуры в создании текста, система, речевая система, система текста, целостность, совокупность элементов, целостная система, речевое явление, внутренняя система макротекста, микротекст, изобразительные средства, изобразительное выражение, выражение духовности, смысловые отношения, причинно-следственные отношения, соединительные отношения, смысл, содержащийся в микротексте, фонема, лексема, фразема, синтаксема,*

морфема, контекст, окружение слов, смысловые оттенки, целостность системы.

ANNOTATION

The text is considered as a whole system in the article. The microtext, which plays the role of a system speech for existing other small units in it and in the content of macrotext microtext is used as a forming element.

Key words: *text, the category of text, dominant structures in text formation, system, system speech, integrity, cohesion, coherence, speech occurrence, macrotext, expressive means, imagery, spiritual expression, cause and effect relations, phoneme, lexeme, phraseme, syntaxeme, content in microtext, morpheme, context, word choice, microtext, meaning shadowing, sense modality.*

КИРИШ

Матн категориясини стилистик жиҳатдан ўрганиш маълум бир нутқ парчасининг бирор нутқ услубига хосланганлигини аниқлаш, ҳар бир нутқ услубидаги матнларнинг услубий хусусиятларини белгилашга, матн тузилишида устун турувчи структураларни таҳлил қилишга йўл очади. Матн таҳлилида унинг ички структурасининг очиқ ташланишига имконият яратилиши матн таркибидаги бирликлар ўртасидаги энг характерли боғланишлар ва қисмларнинг бир тартибда, изчил берилиши унинг бир қанча объектив қонуниятларга асосланганлигини белгилашга имкон беради. Демак, матнга система сифатида қараш унинг таркибий қисмларга бўлинишини, матнни ташкил этувчи бирликларнинг ўзаро муносабатини, микроматнларда эса уни ташкил этувчи компонентларнинг ўзаро муносабатини, микроматннинг макроматнда тутган ўрнини очиқ бериш учун хизмат қилади.

Маълумки, ўзаро муносабат ва алоқада бўлган ҳамда муайян яхлитликни ташкил этувчи элементлар йиғиндиси система деб юритилади. Лингвистикага доир изоҳли луғатларда *система* тушунчасига шундай таъриф берилади: Ўзаро турғун муносабатлар билан боғланган, бир бутун бўлиб уюшган элементлар мажмуи: *Тил системаси. Сўз ясалishi системаси* [5, 37].

Аристотель бутун ўз қисмлари йиғиндисидан каттароқдир, деганда ҳам система ва уни ташкил этувчи элементларни назарда тутди[4,425].

Ҳозирда таҳлил объектимиз бўлган микроматн ҳам нутқий ходиса бўлиб, нутқ системасининг катта матн, яъни макроматн ички системасининг тузилиш элементлари ҳисобланади. Микроматнлар ўзаро мазмунан ва грамматик жиҳатдан боғланган бир ёки бир нечта нисбий мустақил гаплардан ташкил

топган, маълум бир кичик мавзунинг ёритишга қаратилган тугалланган фикр англатувчи нутқ кўринишидир.

Матн таркибига кирувчи нисбий мустақил гаплар – компонентлар мазмунан умумий бир темани ифодалаш учун хизмат қилади. Мана шу мавзу матн компонентлари ёрдамида ҳар томонлама ёритилади. Ана шу умумий тема матннинг мазмуний ядроси ҳисобланади. Бир мазмуний ядронинг яна бошқа бир мазмуний ядро билан боғланиши – алоқага кириши билан макротекстлар ҳосил қилинади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Коммуникатив функция бажариши даражаси жиҳатидан текст биринчи ўринда туради. Текст тил бирликлари йиғиндисининг ҳаракатдаги кўринишидир...[2, 9 – 12].

Айни вақтда микроматннинг ўзи ҳам яхлит системадир ва у ҳам маълум элементлардан ташкил топади. Микроматн система сифатида қурилма экан, у, албатта, тузилишга эга бўлади. Микроматнни ташкил этган элементларнинг ички алоқаси микроматн структурасини ташкил этади.

Профессор А.Мамажонов матннинг семантик – синтактик – стилистик бутунлик эканлигини таъкидлаб, ўзига хос мураккаб структурага эга эканлигидан келиб чиққан ҳолда, унинг бирликлари сифатида қуйидагиларни белгилайди:

- а) гап – (соғда ёки қўшма гаплар, уларнинг мураккаблашган кўринишлари);
- б) суперфразали синтактик бутунликлар;
- в) абзац;
- г) период [2, 12].

Демак, микроматн ўзидан кичик бирликлар учун система саналади, бунда кичик бирликлар (гап, суперсинтактик бутунликлар, абзац, периодлар) матнни ташкил этувчи элементлар бўлса, микроматн ҳам макроматн учун элемент, яъни макроматнни шакллантирувчи қисм ҳисобланади. Масалан,

«Бепойн Қизилқумнинг бир чеккаси Қорақалпоғистоннинг Эллик қалъа тумани кенгликларига туташиб кетган. Сахро дегани фақат қумликдан иборат эмас, ора-сира тақирликлар ҳам учрайди. Одатда, ёгингарчилик кезлари бу ерларда сув тўпланиб, кўлмаклар ҳосил бўлади.

Кўз ўнгимизда чинакам сахро қиёфаси юз очганда эса, чегарасиз бу кенглик маҳобати қаршисида беихтиёр лол туриб қоламиз. Яна одим, атиги

бир одимгина олга боссак, сахро кенглиги бизни ими-жимидида ютиб юборадигандек туюлади...»

(Н. Норқобилов Сахро кенгликларида. Ўз АС газетаси, 2011-йил, №4, 2-бет).

Келтирилган микроматн 5та нисбий мустақил гаплар, икки абзацдан ташкил топган бўлиб, ҳар иккала абзац мазмунан макон тасвирини ифодалашга қаратилган. Унда қаҳрамоннинг ҳаракат-ҳолати табиат тасвири ифодасига монанд тарзда, уйғунлашган ҳолда очиб берилган. Ҳолат ва тасвир ифодаси матндаги метафора, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш сингари тасвирий воситаларнинг моҳирлик билан ишлатилиши орқали ёритиб берилган. Ушбу кичик матндан катта матнга киришиш мақсадида, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига монанд тарзда мақоладаги реал ҳодисалар юз бериши мумкин бўлган ўрин-жой тасвирини беришда фойдаланилган. Ва у катта матн – бир бутун асарнинг қурилиш бирлиги вазифасини ҳам бажарган. Бу микроматн ўзидан олдинги ва кейинги қисмларга нисбатан элемент – қисм ҳисобланади. Ушбу парча катта матн таркибидаги макон ёки қаҳрамон ҳолатини ифодаловчи юқоридаги тасвир кўриниши яна бошқа изоҳлаш муносабатини, пайт муносабатини ифодаловчи бошқа шундай кичик матнлар билан муносабатга киришиб, бир бутун система ҳосил қилган: реал воқеликка асосланган ҳодисалар бўлиб ўтадиган жой ва ундаги замонамиз қаҳрамонлари ҳақидаги оммабоп нутққа хос асарнинг яратилишига хизмат қилган.

Агар система деб қаралаётган бутунлик таркибидан бирор элемент чиқариб ташланса ёки мантиқан бири иккинчисини тақозо этмаса, бундай бирликни система деб қараш мумкин бўлмайди, системалик мақомини йўқотади. Худди шунингдек, микроматнлар таркибидаги гаплар мазмунан бири иккинчисини тақозо этмаса, ўртадаги мантиқий боғлиқлик узилиб, бирор бўлак бошқача мазмунда ишлатилган бўлса, бундай микроматнларни ҳам система деб аташ ножоиз. Структурани ташкил этувчи элементларнинг оддий йиғиндиси системани ташкил этмагани каби, микроматнни ташкил этувчи элементлар ҳам микроматнда янги сифатга эга бўлади. Ҳар қандай ўзаро муносабатда бўлган элементлардан ташкил топган бир бутунлик системани ташкил этавермаслиги, шунингдек, системани ташкил этган бир бутунлик ўзаро муносабатда бўлган элементларнинг оддий йиғиндиси эмаслиги бутунги кунда аниқ кўриниб қолди. Яъни системани ташкил этган бир бутунлик унинг элементларида мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади [3, 6].

Демак, система деб қаралаётган бутунлик таркибий қисмларининг оддий йиғиндисидан иборат эмас. У таркибий қисмларда системага киргунга қадар мавжуд бўлмаган янги сифатга ҳам эга бўлади. Масалан,

Иссиқ демаса, совуқ демаса, тракторда силкинса, комбайнда силкинса, уйга келиб бола боқса, бешик қучоқласа, тасанно, тасанно бу зотга!

(А. Қаххор)

Бу микроматн яхлит система сифатида маълум элементлардан, қисмлардан ташкил топган. Аммо микроматн уни ташкил этган сўзлар йиғиндисига тенг эмас, яъни ундаги ҳар бир сўзнинг матн таркибида ўрни бўлиши билан бирга, айнан шу микроматнда ифодаланувчи маънога ҳам эгадир. Жумладан, матнда ишлатилган “тасанно” сўзи ундов сўз сифатида олқиш, хайратланиш каби маъноларни ифодалайди. Аммо микроматн таркибида бу сўз олқиш эмас, кесатиш, киноя маъносида эркакларга, жамиятга нисбатан ишлатилган. Демак, микроматн яхлит система сифатида уни ташкил қилган қисмлар йиғиндисидан катта бўлади. “Тасанно” сўзи матн таркибига киргунча кесатиш маъносини ифодаламаган. Ушбу сўз бадий матн таркибида янги сифатга эга бўлди, яъни кесатиш, киноя маъносига эга бўлди. Бундай янгича сифатга эга бўлиш бадий матн таркибида, шунингдек, сўзлашув нутқида системани ташкил этган элементлар қуршовида ойдинлашади[6, 172 – 175]. Бу ўринда микроматн битта система деб қаралса, уни ташкил этган қисмлар, элементлар фонема, морфема, лексема, фразема, синтаксема; улар ўзаро муносабатга киришганда аввалги ўзи ёлғиз, якка турган ҳолатига нисбатан янги сифатга, янги маънога эга бўлади. Бу фикрни яна бадий нутққа хосланган кичик матнлар мисолида ҳам кўришимиз мумкин:

Зухра онасининг баъзан ярим ҳазил – ярим чин қилиб дадасига айтган гапларини эшитиб қоларди. «Ўзингиз раҳбар ходим бўла туриб мени ўқитмадингиз. Дипломим йўқ», дерди у кулиб. Сулаймон Рустамович тамомила жиддий қиёфада бош чайқаб қўярди. «Унақа деманг... Жамиятга яхши инсон етказиб беришининг ўзи энг аъло диплом! Мана шу тўртта боланинг халққа фойдаси тегса, шунинг ўзиям катта бахт...»

(Ў. Ҳошимов. ТА. III жилд, 160- бет).

Одатда диплом олий таълим дастурларини тўла ўзлаштирган, юксак ахлоқли, яхши тарбияланган етук шахсларга бериладиган муҳим ҳужжат маъносини билдиради. Матнда Сулаймон Рустамович нутқида келтирилган “энг аъло диплом” ибораси олий маълумоти бўлмаса-да, уйда, оилада фарзандларини билимдон, яхши хулқли, юксак маънавиятли қилиб тарбиялаб

вояга етказган, ўқитган шу билан жамиятга ўз хиссасини қўшган онага берилган эътироф ... мазмунини билдириб келган. Унинг матндаги маъноси “жамиятга яхши инсон етказиб бериш” бирикмалари ҳамда сўнги гап орқали ойдинлашиб келмоқда. Ёзувчи онанинг сифат ва фазилатларини санаб ўтирмай, унинг турмуш ўртоғининг нутқида келтирилган ушбу жумла орқали аёлнинг билимдонлиги ва маънавиятлилигини ошкора ифодалаб берган. Билимдон, маънавиятли аёлларга нисбатан қўлланган бу ибора маълум мақсад талаби билан ишлатилган ҳамда ёзувчига хос индивидуал қўлланиш ҳисобланади.

Кўришиб турибдики, кўп ҳолларда, бир лексеманинг маъноси матн ичида – контекстда реаллашади, сўзнинг ўз луғавий маъносидан бошқача тарзда ифодаланадиган маънолари бошқа сўзлар қуршовида матнда ойдинлашади. Матнда у яна бошқача бир маъно оттенкаларига эга бўлиши мумкин. Сўзнинг ўз луғавий маъносидан яна бошқа бир маъноларини намоён қилиш эмоционал-экспрессив бўёқдорлигини кўрсатиб жозибага эга бўлиши, яна бошқача маъноларда ифодаланиши бошқача бир товланишлари эга бўлиши матн орқали билинади. Янги сифат янги маънога эга бўлган сўз матндаги бошқа сўзлар қуршовида, бошқа лексик бирликлар қуршовида система ҳосил қилиб, ўзининг янги маъно жиловланишларига, товланишларига эга бўлади. Улар бошқа матн ичида, бошқа система таркибида яна бошқа сифатларга эга бўлади. Демак, системанинг бир-бирини тақозо этиб келувчи элементларнинг бир бутунлик ичида жойлашиб, системани нутқ орқали юзага чиқаришида матннинг роли жуда катта бўлади. система нутқда яхлит ҳолда матн орқали вужудга келади.

ХУЛОСА

Айтиб ўтилган мулоҳазалар ва лисоний далиллар таҳлили шуни кўрсатадики, тил бирликларининг янгича сифат ва мазмунга эга бўлиш хусусиятлари она тилимиз бойлиги ва кўп маънолилиги имкониятларининг ифодаланиши тарзида система ичида намоён бўлса ва бошқа шартланган шундай бирликлар билан системани вужудга келтирса, бу системанинг бор яхлит хусусияти матндагина зоҳир бўлади. Шунингдек, фикрларимизни исботлаш мақсадида публицистик ва бадий нутққа хос матнларнинг қурилиш системаси ҳисобланган микроматнларни лисоний далиллар сифатида таҳлил қилиб бериш мисолида биз микроматнга янгича ёндашув, яъни микроматнни нутқ системаси сифатида талқин қилиб ўтдик.

Демак, микроматнларнинг системавийлик табиати ҳақида гапирилганда, тилнинг барча биликлари ўзаро шартланган муносабатга киришиб, кичик матнларни ҳосил қилади, у ўзини ташкил этувчиларга нисбатан катта

системани ташкил этади, яъни кичик бирликлар унинг қурилиш элементи бўлади. Кичик матнлар бир-бири билан турли муносабатларга киришиб катта матнларни ҳосил қилади, макроматнга нисбатан микроматн эса унинг қурилиш бирлигидир, деб қаралса тўғри бўлади.

REFERENCES

1. Мамажонов А., Абдупаттоев М. Матн назарияси. – Фарғона, 2016.
2. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Т., 1989.
3. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. –Farg‘ona, 2011.
4. Философия луғати. – Тошкент, 1976.
5. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.:Ўқитувчи, 1985.
6. Khalilova, M. (2019). Use of the elements of the conversational speech in Uzbek literary texts. *Theoretical & Applied Science*, (1), 172-175.
7. Khalilova, M. STYLISTIC FEATURES OF UZBEK OFFICIAL SPEECH TEXTS.
8. Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. *Scientific Journal of Polonia University*, 32(1), 116-120.
9. Murodilovna, O. G. (2019). The peculiarities of vazn meter in uzbek poetry of the independence period. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(2), 33-39.
10. Murodilovna, O. G. (2020). Melody and musicality in Lirycs. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11), 656-664.
11. Oripova, G. M., & Tolibova, M. T. Q. (2021). Composition Of Modern Uzbek Stories. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(03), 245-249.
12. Oripova, G. (2020, December). RHYTHM AND MYTHING IN LYRICAL GENRE. In Конференции.
13. Oripova, G. (2019) "Traditions of folk ballads and distinctiveness of uzbek poetry of independence period," *Scientific journal of the Fergana State University: Vol. 2* , Article 12.
14. Oripova, G. M. (2021). Genesis And Essence Of Genre Concept. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(12), 90-94.